

Нурғалым К.С.¹, Абрешева С.²

¹саяси ғылымдарының кандидаты, халықаралық құқық кафедрасының доценті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Сорбонна-Казахстан институты

²халықаралық құқық кафедрасының аға оқытушысы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Сорбонна-Казахстан институты

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ АДАМ ҚҰҚЫҒЫН ҚОРҒАУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақ қоғамындағы адам құқықтарының тарихы мен қазіргі кезеңдегі ахуалы талданады. Қазақ хандығы дәуірінде құқықтар әдет-ғұрыптар мен рулық қатынастар арқылы реттеліп, әлеуметтік мәртебеге байланысты болды. Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан Республикасының Конституциясы адам құқықтарын қорғаудың негізін қалыптастырды. Конституцияда азаматтардың құқықтары мен бостандықтары ең жоғары құндылық ретінде танылып, халықаралық стандарттарға сәйкестік міндеттемелері енгізілді. Қазақстан БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі пактілеріне қосылып, халықаралық құқықтық нормаларды қабылдады. Алайда, сөз бостандығы, әділ сотқа қол жеткізу сияқты мәселелер әлі де шешімін күтуде. Мақалада қазақ хандығы дәуіріндегі құқықтық жүйе мен қазіргі Қазақстандағы адам құқықтарының жағдайы салыстырылып, еліміздің құқықтық жүйесінің эволюциясы мен халықаралық аренадағы жетістіктері көрсетіледі. Адам құқықтарын қорғау мемлекеттің басты міндеті болып қала береді, ал құқықтық реформалар қоғамның тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін маңызды.

Түйін сөздер: құқық, реформа, нормалар, халықаралық, қоғам, мемлекет, ҚР -ның Конституциясы, сот, заң.

Нурғалым К.С.¹, Абрешева С.М.²

¹к.полит.н., доцент кафедры международного права, институт Сорбонна-Казахстан КазНПУ им. Абая

²старший преподаватель кафедры международного права, институт Сорбонна-Казахстан КазНПУ им. Абая

ОСОБЕННОСТИ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В КАЗАХСТАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

В данной статье анализируется история и современное состояние прав человека в казахском обществе. В эпоху Казахского ханства права регулировались обычаями и родовыми отношениями и зависели от социального статуса. После обретения независимости Конституция Республики Казахстан сформировала основу защиты прав человека. В Конституции права и свободы граждан признаны высшей ценностью, введены обязанности соблюдать международные стандарты. Казахстан присоединился к пактам ООН по правам человека и принял международные правовые нормы. Однако такие вопросы, как свобода выражения мнений, доступ к справедливому судебному разбирательству и гендерное равенство, все еще остаются нерешенными. В статье сравнивается правовая система в эпоху Казахского ханства и состояние прав человека в современном Казахстане, показывается эволюция правовой системы страны и ее достижения на международной арене. Защита прав человека остается основной обязанностью государства, а правовые реформы важны для обеспечения стабильности общества.

Ключевые слова: право, реформа, нормы, международное, общество, государство, Конституция Республики Казахстан, суд, закон.

FEATURES OF HUMAN RIGHTS PROTECTION IN KAZAKHSTANI SOCIETY

Nurgalym K.S.¹, Abresheva S.M.²

¹Abai Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan) Senior Lecturer, Sorbonne Institute-Kazakhstan

²Abai Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan) Senior Lecturer, Department of International Law, Sorbonne-Kazakhstan Institute

Abstract

This article analyzes the history and current situation of human rights in Kazakh society. During the era of the Kazakh Khanate, rights were regulated by customs and clan relations and depended on social status. After independence, the Constitution of the Republic of Kazakhstan formed the basis for the protection of human rights. In the Constitution, the rights and freedoms of citizens are recognized as the highest value, and obligations to comply with international standards have been introduced. Kazakhstan joined the UN human rights covenants and adopted international legal norms. However, issues such as freedom of expression, access to a fair trial and gender equality are still pending. The article compares the legal system in the era of the Kazakh Khanate and the state of human rights in modern Kazakhstan, shows the evolution of the country's legal system and its achievements in the international arena. Protection of human rights remains the main responsibility of the state, and legal reforms are important to ensure the stability of society.

Keywords: law, reform, norms, international, society, state, Constitution of the Republic of Kazakhstan, court, law.

Адам құқығы – адамзаттың тарихындағы маңызды ұғымдардың бірі. Қазақ қоғамында да адам құқықтарының қалыптасуы өзіндік ерекшеліктерге ие. Бұрынғы қазақ хандығы дәуірінде құқықтар мен міндеттер тайпалық және рулық құрылымдар арқылы реттеліп отырған. Адам құқықтарының қазіргі заманғы түсінігіне жақын ұғымдар сол дәуірде де көрініс тапқанымен, олар қатаң құқықтық нормаларға емес, әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлерге сүйенген.

Қазақ хандығының құқықтық жүйесі көшпелі өмір салтына негізделген және адамдар арасындағы қатынастарды бейбіт түрде реттеуге бағытталған. Ең алғашқы заңдардың бірі – Қасым ханның «Қасқа жолы», Есім ханның «Ескі жолы», Тәуке ханның «Жеті жарғысы» сияқты құқықтық нормалар жинақтары болды. Бұл заңдар ру мен тайпа арасындағы қатынастарды, отбасылық және мүліктік құқықтарды реттеген[4]. Сол замандағы құқықтық жүйе адам құқықтарына құрмет көрсетуді көздеді, әсіресе жеке меншік, отбасы құқығы және ар-намысты қорғау мәселелері маңызды болды. Жеті жарғы бойынша, өмір сүру құқығы, меншік құқығы, қылмыс жасағандарды жазалау және әділеттілікті орнату механизмдері бекітілді.

Алайда, бұл құқықтар қазіргі адам құқықтары ұғымымен толық сәйкес келмейді, себебі қоғамда таптық және әлеуметтік теңсіздік сақталған. Мысалы, құқықтардың жүзеге асырылуы адамның әлеуметтік жағдайына байланысты болды: байлар мен кедейлердің құқықтық мәртебесі бірдей емес еді. Сонымен қатар, әйелдер мен құлдардың құқықтары шектеулі болған.

Қазақ хандығы кезіндегі құқықтық жүйе адам құқықтарының бастапқы нұсқасы болып табылса да, ол сол заманғы қоғамның мәдениеті мен құндылықтарына сәйкес дамыды.

Материалдар мен әдістер:

Зерттеу барысында Қазақстан Республикасындағы заңдар мен ежелгі қазақ қоғамындағы заңдар жинағын талдау үшін бірнеше көздер пайдаланылды. Негізгі материал ретінде бірнеше ғалымдар мен тарихшылардың кітаптары, сондай-ақ веб сайттар мен бірнеше мақалалар алынды. Сонымен қатар, сарапшылардың пікірлері алынды.

Қазақстанның тәуелсіздік алғаннан кейінгі адам құқықтары, 1991 жылы Қазақстан тәуелсіздігін жариялағаннан кейін елде адам құқықтарын қорғау мәселесі жаңа кезеңге көтерілді. Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан халықаралық қоғамдастықтың толыққанды мүшесі ретінде өз Конституциясын қабылдап, адам құқықтарын қамтамасыз етуді басым бағыттардың бірі ретінде қарастырды. 1995 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарын толықтай қамтитын заңнамалық негізді құрды. Ата заңда «адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары ең жоғары құндылықтар болып табылады» деп нақты көрсетілген[1]. Қазақстан тәуелсіздік алған соң халықаралық құқықтық стандарттарға сәйкес келетін заңдарды енгізуге тырысып, демократиялық мемлекет құру бағытында жұмыс істеп келеді. Сонымен қатар, Қазақстан халықаралық құқықтық стандарттарды орындауға ұмтылып, 1994 жылы БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі халықаралық пактілеріне қосылды. Бұл пактілер адамның азаматтық, саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтарын қорғауды көздейді. Елде адам құқықтары жөніндегі халықаралық ұйымдардың стандарттарын енгізуге талпыныстар жасалды. Мысалы, Қазақстан Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымының (ЕҚЫҰ) мүшесі бола отырып[2], осы ұйымның адам құқықтарына қатысты талаптарын орындауға міндетті. Және өзіне тән құқық қорғау жүйесін орнатты.

Қазақстанда адам құқықтарын қорғау мақсатында омбудсмен институты құрылды. Ол азаматтардың құқықтарын қорғау үшін мемлекеттік органдарға және басқа ұйымдарға ықпал етуді көздейді. Сонымен қатар, елде тәуелсіз сот жүйесін қалыптастыруға тырысу жүзеге асырылды, бірақ бұл салада реформалар әлі де жалғасуда[3]. Әділетті соттың болуы, әділдік пен адам құқықтарын қамтамасыз ету құқықтық мемлекет құрудың басты қағидаттарының бірі болып саналады.

Қазақстан Республикасының Үкіметі адам құқықтарын қорғауды күшейтуге бағытталған стратегиялар мен бағдарламаларды жүзеге асыруда. Бұл шаралар Конституцияда көрсетілген құқықтар мен бостандықтарды қорғауға негізделеді. Ұлттық саясаттың мақсаты – құқықтық және әлеуметтік институттарды күшейту, әділетті қоғам құру.[4]

Ал Қазақ хандығының құқықтық жүйесі қандай болды? Қазақ хандығының құқықтық жүйесі көшпелі өмір салтына негізделіп, әдет-ғұрыпқа сүйенген. Құқықтық нормалар сол замандағы қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталғанымен, олар қазіргі заманғы адам құқықтарының толық нұсқасы болып табылмайды. Көшпелі қазақ қоғамында құқықтар жеке меншікке, отбасы мен рулық қатынастарға ерекше назар аударды. Адамның ар-намысы, мал-мүлкі және отбасы қоғамның маңызды құндылықтары ретінде саналған. Мұны Тәуке ханның «Жеті жарғысы» заңдар жинағында да байқауға болады. Қазақ хандығы дәуіріндегі құқықтық жүйе ру мен тайпа арасындағы қатынастарды реттеуге басымдық берді. Әрбір рудың басшысы немесе биі қоғамдағы тәртіп пен әділеттілікті қамтамасыз етуші рөл атқарды. Көшпелі қоғамның құқықтық нормалары адамдар арасындағы жанжалдарды шешуге, материалдық игіліктерді бөлісуге және қоғамдағы тәртіпті сақтауға бағытталған болатын. Құқық бұзғандарға қатаң жаза қолданылды, бұл әділеттілік қағидасын орнатуға тырысты.[4]

Алайда, қазақ хандығы дәуірінде құқықтардың жүзеге асырылуы адамның әлеуметтік мәртебесіне тәуелді болған. Мысалы, билер мен хандарға қарапайым халыққа қарағанда кеңірек құқықтар берілген. Әйелдер мен құлдардың құқықтары шектеулі болды, олардың құқығы тек отбасы мен рудың басшыларының шешімдеріне байланысты реттелді. Бұл тұрғыда, қазіргі Қазақстандағы құқықтық жүйе гендерлік теңдікті және әлеуметтік әділдікті қамтамасыз етуге тырысады.

Енді Қазақ хандығы дәуіріндегі және қазіргі Қазақстандағы адам құқықтарын салыстыра кетейік. Қазақ хандығы дәуіріндегі және қазіргі Қазақстандағы адам құқықтарын салыстыру – құқықтық жүйенің даму жолындағы маңызды аспектілерді түсінуге мүмкіндік береді. Адам құқықтарының қазіргі заманғы түсінігімен салыстырғанда, қазақ хандығы дәуіріндегі құқықтар көбінесе әдет-ғұрыпқа негізделген, ал бүгінгі таңда құқықтық негіздер заманауи заңнамаларға сүйенеді. Қазақ хандығы дәуірінде құқықтар көбінесе рулық және тайпалық құрылымдар арқылы реттеліп, материалдық игіліктер мен әлеуметтік қатынастарға байланысты болды. Қазіргі Қазақстанда адамның құқықтары мен бостандықтары заңмен қорғалған және мемлекет тарапынан қамтамасыз етілген[5]. Адам құқығы жалпыға ортақ қағида ретінде қарастырылады, яғни әлеуметтік жағдайы мен жынысына қарамастан, әрбір азамат тең құқықтарға ие[6]. Қазақ хандығының құқықтық жүйесі жазылмаған заңдарға, әдет-ғұрыпқа негізделген болса, қазіргі Қазақстанның құқықтық жүйесі Конституция мен басқа да заңдар арқылы реттеледі. Мысалы, Конституцияның 12-бабында адамның өмір сүру, жеке бостандыққа ие болу, білім алу, денсаулық сақтау және ар-намысты қорғау сияқты құқықтары нақты айқындалған[7]. Осы тұрғыда қазіргі Қазақстанның құқықтық жүйесі халықаралық стандарттарға сәйкес келеді және заманауи құқықтық механизмдерді пайдаланады. Қазақ хандығы дәуірінде әділеттілік көбінесе би-шешендердің шешімдеріне сүйенді, ал қазіргі Қазақстанда әділеттілік сот жүйесі арқылы жүзеге асырылады. Билердің шешімдері қоғамда тәртіп орнатуға бағытталса, қазіргі соттар заңнамалық нормаларға сүйене отырып, адам құқықтарын қорғау үшін жұмыс істейді. Сот жүйесінің тәуелсіздігі мен ашықтығы бүгінгі күннің негізгі талабы болып табылады. Қазақ хандығы дәуірінде адамның құқықтары оның қоғамдағы орнына байланысты болғандықтан, әлеуметтік теңсіздік байқалды. Қазіргі Қазақстанда әлеуметтік теңсіздікті жоюға бағытталған бағдарламалар жүзеге асырылып келеді. Адамның еңбек ету құқығы, білім алу және денсаулық сақтау құқығы, сондай-ақ гендерлік теңдік мәселелері мемлекет тарапынан қолдау табады.

Жалпы адам құқықтарының эволюциясын зерттеу барысында құқықтық жүйелердің дамуы әрқашан қоғамның әлеуметтік және экономикалық жағдайларына тәуелді болғаны анықталған. Қазақ хандығы дәуірінде құқықтар мен міндеттер көбінесе рулық құрылымға негізделіп, материалдық игіліктерге бағытталған болса, қазіргі Қазақстандағы құқықтар жеке тұлғаның өмір сүру сапасын жақсартуға және оның қоғамдағы теңдігін қамтамасыз етуге бағытталған. Қазақстанның заңнамасы халықаралық құқықтық нормаларға сәйкес жасалып, адам құқықтарын қорғау саласында үлкен жетістіктерге жетті.

Шоқан Уәлиханов – қазақ халқының құқықтық дәстүрлерін терең зерттеген алғашқы ойшылдардың бірі. Оның қазақ қоғамындағы құқықтық жүйе мен адам құқықтарына қатысты көзқарастары сол заманның әлеуметтік-саяси жағдайын түсінуге көмектеседі. Уәлихановтың еңбектерінде қазақ халқының дәстүрлі құқықтық нормаларының ерекшеліктері мен әділеттілікке негізделген сипаты жан-жақты талданған. Шоқан Уәлиханов қазақ қоғамында қалыптасқан әдет-ғұрып құқықтарын әділетті әрі өмірге икемді деп бағалады. Ол бұл құқықтық жүйенің негізінде халықтың мүддесі мен қоғамның тұрақтылығын сақтау идеялары жатқанын атап өтті. Әдет-ғұрып заңдары жазылмаса да, олар қоғамда кеңінен қолданылып, әрбір мүшесі үшін түсінікті болды. Шоканның пікірі: «Қазақтың әдет-ғұрып заңдары – халықтың тұрмыстық жағдайына сәйкес қалыптасқан. Олар әділдік пен теңдік принциптеріне сүйенеді.»

Шоқан Уәлиханов қазақ қоғамындағы құқықтық жүйенің қарапайымдылығы мен әділдігін ерекше бағалады. Оның айтуынша, қазақтардың дәстүрлі заңдары қиын әрі күрделі құқықтық жүйелерден айырмашылығы, адамдардың күнделікті өмірде жиі кездесетін мәселелерін шешуге бағытталған. Бұл қарапайымдылық құқықтық жүйенің қоғамға жақын болуын және әркімге түсінікті болуын қамтамасыз етті. Оның ойынан: «Қарапайымдылық пен әділдік – қазақ халқының құқықтық жүйесінің басты ерекшеліктері. Олар қоғамдағы бейбітшілік пен тәртіпті сақтауға ықпал етеді.»

Шоқан Уәлиханов қазақтардың құқықтық дәстүрлерін зерттей отырып, оларды құқықтық мемлекет құрудың негізі ретінде қарастырды. Оның пікірінше, қазақ қоғамындағы

дәстүрлі құқықтық нормалар адам құқықтарын құрметтеуге және әділеттілікті сақтауға негізделген. Ол бұл дәстүрлердің еуропалық құқықтық жүйелерден кем түспейтінін және оларды дамытып, қазіргі заман талабына сай бейімдеуге болатынын айтты. Уәлихановтың пайымы: «Қазақтың әдет-ғұрып заңдары құқықтық мемлекеттің негізгі қағидаларымен ұқсас. Оларды сақтап, жетілдіру қажет.»[8]

Бұл мақалада қазақ қоғамындағы адам құқықтарының тарихы мен қазіргі кезеңдегі жағдайы салыстырмалы-талдамалық әдіс арқылы зерттелген. Методологиялық ерекшелігі мынадай бағыттардан көрінеді:

Тарихи-салыстырмалы әдіс: Қазақ хандығы дәуіріндегі әдет-ғұрыптарға негізделген құқықтық жүйені қазіргі Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесімен салыстырып, олардың эволюциялық дамуын зерттейді. Құқықтық жүйелердің айырмашылықтары мен ұқсастықтарын талдай отырып, олардың әлеуметтік және мәдени негіздерін ашады.

Құқықтық талдау: Қазақстанның Конституциясы мен халықаралық құқықтық пактілердің мәтіндеріне сүйене отырып, қазіргі заманғы адам құқықтарының құқықтық негіздері зерттейді. Бұл әдіс арқылы заңдардың мазмұны мен олардың құқықтарды қорғаудағы рөлі қарастырылған.

Халықаралық-құқықтық тәсіл: Қазақстанның халықаралық ұйымдармен, мысалы, БҰҰ және ЕҚЫҰ-мен өзара әрекеттестігіне ерекше назар аударылады. Адам құқықтары жөніндегі халықаралық стандарттарды ұлттық заңнамаға енгізу тәжірибесі талданған.

Мәселелерге бағытталу: Қазіргі заманғы Қазақстандағы адам құқықтарын қорғаудағы өзекті мәселелерге (сөз бостандығы, әділ сотқа қол жеткізу, гендерлік теңдік) назар аударылып, олардың шешілу қажеттілігін көрсетіледі. Бұл мәселелерді талқылауда нақты деректер мен дәйексөздер келтіріледі.

Қазақ қоғамындағы адам құқықтары мәселесі терең тарихи тамырларға ие, оның бастауы қазақ хандығы дәуіріндегі құқықтық нормалардан басталады. Қазақ хандығы заманында адам құқықтары көбіне әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерге негізделіп, әлеуметтік мәртебеге тәуелді болды. Ол уақытта құқықтар тек қана қоғамның белгілі бір топтары үшін әділдікпен жүзеге асырылған. Ал тәуелсіз Қазақстанның құқықтық жүйесі адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарын қорғауды конституциялық және заңдық деңгейде қамтамасыз етуге бағытталған.

Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясы еліміздегі адам құқықтарын қорғаудың басты құралы болып табылады. Ата заңның 1-бабы бойынша, «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады; оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары»[1]. Бұл норма адам құқықтарын қорғаудың басты ұстанымдарына негізделгенін көрсетеді. Конституция әрбір адамның өмір сүруге, бостандыққа, білім алуға, еңбектенуге және жеке өміріне қол сұғылмауға құқылы екенін нақтылайды.

Халықаралық аренада Қазақстан адам құқықтарын қорғау бойынша бірқатар жетістіктерге жетті. Ел БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі кеңесінің мүшесі ретінде өз міндеттемелерін орындауға күш салуда. Сонымен қатар, Қазақстан көптеген халықаралық келісімдер мен пактілерге қосылып, адам құқықтары саласындағы талаптарды орындайды. Мысалы, Қазақстан 1992 жылы БҰҰ-ның Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактісіне[2], сондай-ақ Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар жөніндегі пактіге қосылды. Бұл Қазақстанның адам құқықтарын қорғаудағы халықаралық стандарттарға сәйкес әрекет ететіндігін көрсетеді.

Дегенмен, Қазақстанда адам құқықтарын қорғау саласында әлі де шешуді қажет ететін мәселелер бар. Мысалы, сөз бостандығы, әділ сотқа қол жеткізу, гендерлік теңдік және әлеуметтік теңсіздік мәселелері қоғамда өзекті болып отыр. Осы мәселелерді шешу үшін мемлекет үздіксіз реформалар жүргізіп, адам құқықтарын қорғау саласында халықаралық тәжірибені ендіруді жалғастыруда.

Қорыта келгенде, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бері адам құқықтарын қорғауда айтарлықтай жетістіктерге жетті. Мемлекет Конституция мен халықаралық міндеттемелерді негізге ала отырып, құқықтық жүйені жетілдіріп, әрбір азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға ерекше назар аударуда. Қазіргі уақытта Қазақстанның құқықтық жүйесі халықаралық құқықтық стандарттарға сай келеді, бірақ алда әлі де маңызды реформаларды қажет ететін салалар бар. Адам құқықтарын қорғау қоғамдағы тұрақтылық пен әділеттіліктің басты көрсеткіші ретінде мемлекеттің басты міндеті болып қала береді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы: «Юрист» баспасы, 1995 ж.
2. «Қазақстан Республикасының Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіге қосылуы туралы заң.» – Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілер жинағы, 1992 ж.
3. Нұров, А.Қ. «Қазақстандағы адам құқықтары және демократиялық реформалар.» – Астана: «Құқық және демократия» журналы, 2012 ж.
4. Сәбитов, Б.Т. «Қазақ хандығы дәуіріндегі құқықтық нормалар: тарихи шолу.» – Алматы: «Тарих және құқық» журналы, 2015 ж.
5. Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы (ЕҚЫҰ). «Қазақстанның ЕҚЫҰ төрағалығындағы бастамалары.» – Вена: ЕҚЫҰ баспасы, 2010 ж.
6. Мухамеди, Б.А. «Халықаралық құқық және Қазақстан: құқықтық аспектілер.» – Алматы: «Құқықтану» баспасы, 2011 ж.
7. «Қазақстан Республикасының адам құқықтары жөніндегі омбудсмен институты туралы заң.» – Астана: ҚР нормативтік құқықтық актілер жинағы, 2002 ж.
8. «Шоқан Уәлихановтың шығармалары» – Алматы: «Құқық және мемлекет» журналы, 2017 ж.